UOT 94(479.24); UOT 930:314

ŞƏFAYƏT FƏRƏCOV
t.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin
Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası nəzdində
"Dünya Azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" ETL-nin aparıcı elmi işçisi
shefayetnuvedi@list.ru

XIX ƏSRDƏ ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ (SİYAHIYAALMALAR ƏSASINDA)

Məqalədə XIX əsrdə Şimai Azərbaycan ərazisində keçirilən siyahıyaalmalar əsasında əhalinin demoqrafik vəziyyəti, ölkəmiz ərazisində aparılan siyahıyaalmalarda rus işğalı nəticəsində ərazilərimizdə baş verən miqrasiya prosesləri, Rusiya hökmranlığı dövründə Azərbaycana köçürülüb gətirilən ermənilərin və digər əcnəbilərin sayı, bu köçmələrin sayəsində etnosiyasi və etnodemoqrafik vəziyyətin əsaslı dəyişməsi, bu dəyişmələrin nəticəsində etnik ərazilərin, əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi problemi elmi araşdırılır.

Açar sözlər:əhali, inzibati-ərazi bölgüsü, milli, qəza, dairə, bələdiyyə, qəsəbə, kənd, şəhər, inzibati mərkəz, əhalinin siyahıyaalınması.

Giriş. 1813-cü il oktyabr ayının 12-də İranla Rusiya arasında bağlanan Gülüstan sülh müqaviləsinə əsasən tarixdə ilk dəfə Şimali Azərbaycanda yerləşən 8 xanlığın ərazisi Rusiya İmperiyası ərazisinə rəsmən daxil edildi. Əslində bu xanlıqların əraziləri 1804-1813-cü illər ərzində Rusiya tərəfindən işğal olunmuşdur. 1804-1813-cü illər ərzində bağlanan müqavilələrə əsasən Rusiya İmperiyası əyalətləri statusunu alan xanlıqların ərazilərində dərhal Azərbaycanda ilk dəfə əhalinin siyahıyaalınması başladı. I Pyotrun dövründən Azərbaycanı ilhaq edib onun təbii sərvətlərinə sahib durmaq siyasətini həyata keçirən Rusiya çarizmi əyalətlərdə əhali və mülki sərvətlərin kameral qeydiyyatına dərhal başladı. İlk qeydiyyat nəticəsində 8 xanlıq ərazisində yaşayan əhali və mülki sərvətlər haqda məlumatlar meydana gəldi. Siyahıyaalmanın dərhal aparılmsının əsas məqsədi o idi ki, Rusiya xəzinəsinə veriləcək verginin dəqiq miqdarı və vergi ödəyən əhalinin sayı öyrənilsin. Aparılan bu əməliyyatlar onunla nəticələndi ki, siyahıyaalmalar zamanı yerli xanlar, bəylər, ağalar sıxışdırılaraq aradan çıxarıldı. İmtiyazları əlindən alınmış, sıxışdırılmış yerli bəylər, xanlar və varlılar məcbur olub digər ərazilərə, İrana və Tükiyəyə köçdülər.

Gəncə şəhəri və onun mahallarının 2 mart 1804-cü ilə aid qısa kameral təsviri. 1804-cü il yanvarın 3 də Çar Rusiyasının qoşunları Gəncə xanlığını işğal etdikdən sonra Gəncə şəhəri çar I Aleksandrın arvadı Yelizaveta Alekseyevnanın şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. Xanlıq üsul-idarəsi ləğv edilərək Yelizavetpol dairəsi yaradıldı. 1840-cı il 10 aprel islahatı nəticəsində dairə qəzaya çevrildi. Yelizavetpol qəzası Gürcü-İmereti quberniyasının tərkibinə verildi. Qəza Yelizavetapol, Qazax, Şəmşədil və Ayrım məntəqələrinə bölünərək ərazidə qəza idarə sistemi təşkil olundu.

Cədvəl 1.

Gəncə şəhəri və onun mahallarının 2 mart 1804-cü ilə aid qısa kameral təsviri

Kəndlərin adı	Evlərin sayı	Canlıların sayı					əmlak	
		kişi	qadın	at	Buynuzlu mal-qara	qoyun	Bağlar	əkin sahələri
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Gəncə şəhəri.kəndlər	213							
1.Kəlis kənd	792	257	590	44	89	27	186	----
2.Çelambirt	15	215	156	15	45	---	5	----
3. İyirmi dörd	28	130	100	18	3	34	9	----
4.Noraşen Mahalında:	74	125	121	9	6	----	68	----
1.Boyan	51	100	80	10	45	100	15	20
2. Quşçu	8	30	23	7	40	----	----	25
3. Seyid kənd	8	26	21	3	14	----	----	12
4. Təstiexça	8	26	22	3	11	10	----	9

5. Covdar	9	25	21	4	20	50	----	15
6.Zəqlik	40	100	57	30	120	150	----	20
7.Barsum	29	65	66	4	65	50	15	15
8. Barsum	9	19	17	2	13	----	3	8
9. İmirzin	13	28	17	----	18	----	----	15
10. Sonqrabad	12	23	16	1	16	----	1	10
11. Qurut	5	8	7	----	2	----	----	1
12. Qapanlu	16	29	26					
13. Çamait	60	100	70	7	60	70	----	20
14. Əbləh	16	32	26	3	20	----	----	20
15. Qara keşiş	7	15	10	----	10	50	----	10
16. Dulus	12	25	20	----	2	----	----	4
17.Suluk.	14	26	14	----	5	----	----	10
18 Qaçikənd.	10	20	20	----	1	----	----	2
19.Qədis	6	12	10	----	4	----	----	8
20. Köşk	7	10	7	----	4	----	----	8
Forştatda (bayır şəhərdə); şəhər alınandan oradan 2000 tatar (azərbaycanlı, E.B) ailəsi müxtəlif yerlərə getdi	615	1189	1168	2	4	----	92	----

Mənbə: 1, s.151-152.

Çar Rusiyası ərazisində 1846-cı il 14 dekabr tarixli inzibati-ərazi bülgüsündən sonra Yelizavetpol qəzası yeni yaradılmış Tiflis quberniyasının tərkibinə daxil edildi. İmperiya ərazisində aparılan yeni inzibati-ərazi bölgüsündə Çar II Aleksandrın 1867-ci il 9 dekabr tarixli fərmanı ilə Yelizavetpol (Gəncə) quberniyası yaradıldı. Yelizavetpol şəhəri eyniadlı quberniyanın mərkəzi oldu. Quberniyanın ərazisi keçmiş Gəncə, Qarabağ, Şəki xanlıqlarının və Samux və Şəmşədil mahallarının ərazilərini əhatə edirdi. Quberniyanın tərkibinə Yelizavetpol, Şuşa və Nuxa qəzaları və ləğv edilmiş Ordubad qəzasının bir hissəsi daxil edildi. Yeni Qazax və Zəngəzur qəzaları yaradıldı. 1873-cü ildı Yelizavetpol quberniyasının tərkibində Ərəş, Cəbrayıl və Cavanşir qəzaları təşkil olundu.

1893-cü ilin məlumatına əsasən quberniya ərazisində yeni icmalar yaradıldı. Yeni icmaların yaradılmasının əsas səbəbi vergi yığmaq işinin asanlaşdırmaq və əhalinin sayının dəqiqləşdirilməsi üçün dağınıq halda yerləşən azsaylı əhalisi olan kənd və obaların vahid bir icmada birləşdirilməsi idi. Birləşdirilmiş icmalar: Vandam icması 917 ev, Vartaşen icmsı 891 ev, Nic icması 816 ev, Xılxına icması 811 ev, Baş Göynük icması 725 ev, Xınzirək icması 613 ev, Goran icması 584 ev, Qutqaşen icması 584 ev və Tağlar icması 525 ev (6).

10 fevral 1828 ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rusiya İmperiyası ərazisinə tam ilhaq olan Azərbaycanın digər əraziləri olan İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarındada eyni hal baş verdi. Siyahıyaalmaları həyata keçirən rus məmurları erməni köməkçilərinin fəal köməyi nəticəsində rəqəmləri istədikləri kimi qeydə alır, alınan nəticəəri qəsdən azaldır, köçəri-maldar azərbaycanlıları qeydə almır, dağlıq yerlərdə yaşayan əhalini yollar çətin olduğuna görə qeydə almırdılar. Ruslar əsasən Bakı, İrəvan, Yelisavetpol Dərbənd və digər iri yaşayış məskənlərində siyahıyaalmalar həyata keçirirdilər. Siyahıyaalmaların nəticələrinə görə ölkə əhalisinin tam əksəriyyəti azərbaycanlılardı. İstər 1897-ci ildə keçirilən siyahıyaalma, istərsədə ondan əvvəlki siyahıyaalmalar haqda azərbaycanlılar tərəfindən verilən şikyətlər məhkəmələr tərəfindən barmaqarası baxılırdı və onların əlehinə qərarlar verilirdi. Onuda qeyd etmək lazımdr ki, bu siyahıyalmalarda bir dənə də olsun aərbaycanlı şəxs kiçik vəzifədə belə iştirak etmirdi.

1823-cü ildə Azərbaycanda keçirilən siyahıyaalma. 1823-ci ildə Azərbaycanda əhalinin demoqrafik vəziyyətini bildirən tarixi sənəd Semyon Bronevskinin rəhbərliyi altında Cənubi Qafqazda ilk dəfə olarq nisbətən geniş əhalinin siyahıyaalması olmuşdur. Siyahıyaalmanın nəticələri Semyon Bronevskinin 1823-cu ildə Moskvada çapdan çıxan 352 səhifəlik, iki hissədən ibarət, «Семён Броневкий. Новейшия Географическия и историческия известия о Кавкзе. (Москва, 1823)» adlı əsərində çap olunmuşdur. Müəllif 57-ci səhifəsində yazır ki, Qafqazın heç yerində bu günə qədər

əhali və həyət (tüstü) haqda dəqiq məlumat verilməmişdi. Biz çalışırdıq ki, əhali və həyətlər barədə məlumatları müxtəlif mənbələrdən, istər şifahi, istərsədə yazılı surətdə, mötəbər mənbələrdən alaq. Bu mənbələr əsasında əhalinin və həyətlərin sayı barədə cədvəllər tərtib edək.

Göstərilən mənbədə Azrbaycan vilayətlərində əhalinin, həyətlərin və ailələrin sayı verilən statistik məlumatda Azərbaycanın bütün əyalətləri təsvir olunmasa da Şirvan və Araz və Kürarası əyalətlərimiz haqda məlumat verilmişdir. Şirvan vilayətində yaşayan əhalinin ümumi sayı 279 820 nəfər, həyətlərin sayı isə 55964-dür. Araz-Kürarası vilayətlrində yaşayan əhalinin ümumi sayı 210 000 nəfər, həyətlərin sayı 42 000-dir. Müəllif qeyd edir ki, hər ailənin tərkibini Qafqaz xalqlarının mentalitetinə uyğun olaraq 5 nəfərdən hesablamışıq. Avropa standartına uyğun isə hər ailənin tərkibini 4 nəfərdən hesablanır**.**

Cədvəl 2.

Yelizavetpol Quberniyası üzrə əhalinin yerləşməsi və etnik tərkibi

Elizavetpol quberniyasının qəzaları	Əhalinin üumi sayı	Azrbaycanlılar (nəfər, %)	Ermənilər (nəfər, %)	Azərbaycanlı imtiyazlı əhali	Erməni imtiyazlı əhali
Elizavetpol qzası və Elizavetpol şəhəri	162.788	103.970 (63,7%)	43.040 (26,4%)	2831	518
Araş qəzası və Ağdam	67.277	47.133(70,3%)	13.822(20.6%)	---	----
Cəbrayıl qəzası və Cəbrayıl	66.360	49.189(74.5%)	15.746(23.8%)	----	----
Cavanşir qəzası və Tərtər	72.719	52.041(71.3%)	19.551(26.7%)	----	-----
Zəngəzur qəzası və Gorus	137.871	71.216(52.3%)	63.622(46.4%)	4911	904
Qazax qəzası və Qazax	112.074	64.101(57.2%)	43.555(38.8%)	----	----
Nuxa qəzası və Nuxa	170.555	83.578(69.1%)	18.899(15.6%)	------	------
Şuşa qəzası və Şuşa	138.771	62.868(45.3%)	73.953(53.1%)	5033	1987
Bütünlüklə	878.415	534.086(60.8%)	229.188(26.1%)	------	

Mənbə: 3, s.67.

Cədvəl 3.

İrəvan Quberniyası üzrə əhalinin yerləşməsi və etnik tərkibi

İrəvan quberniyasının qəzaları	Əhalinin üumi sayı	Azrbaycanlılar (nəfər, %)	Ermənilər (nəfər, %)	Azərbaycanlı imtiyazlı əhali	Erməni imtiyazlı əhali
İrəvan qzası və İrəvan şəhəri	150.879	77.516 (51.37%)	58.148 (38.54%)	1501	306
Aleksandropol qəzası və Aleksandropol şəhəri	165.503	8.104(4.77%)	141.522(85.5%)	114	99
Naxçıvan qəzası Naxçıvan və Ordubad şəhəri	100.771	64.151(63.7%)	34.672(34.4%)	1267	67
Novobəyazit qəzası və Novobəyazit şəhəri	122.573	34.726(28.3%)	81.285(66.3%)	155	32
Sürməli qəzası və İqdır şəhəri	89.055	41.424(46.5%)	27.075(30.4%)	558	16
Şərur-Dərələyəz qəzası və Baş Noraşen kəndi	76.538	51.564(67.4%)	20.726(27.8%)	1262	29
Eçmiadzin qəzası və Vaqarşabat kəndi	124.237	36.008(29%)	77.572(62.4%)	1.011	49
Quberniya üzrə cəmi	829.556	313.493(37.8%)	441.000(53.1%)	5.868	618

Mənbə: 3, s.73.

Kameral təsvirlərin əhali haqqındakı məlumatları çar hökumət orqanlarını qane etmədiyi üçün 1873-cü ildən sonra Qafqazda kameral təsvirlərin keçirilməsi dayandırıldı. Dövlət Şurasının 24 fev-

ral 1886-cı il tarixli qərarı ilə kameral təsvirlər ailə siyahıları ilə əvəz edildi. Yeni qaydalara əsasən, əhali şəhərli, kəndli və gəlmə kateqoriyalarına bölünməklə onların hər birinin sayı vergi ödəmə qabiliyyəti, etnik, dini və sosial tərkibi haqqında ətraflı məlumatların verilməsi nəzərdə tutulurdu. Dövlət Şurasının həmin qərarına əsasən, 1886-cı ildə Dərbənd şəhərində də əhalinin ailə siyahıları üzrə sayımı keçirilmişdir. Bu sayım materialları iki dəfə – 1890 və 1893-cü illərdə Tiflisdə nəşr edilmişdir.

1886-cı ildə Dərbənddə 1.561 rus, 29 polyak, 13 alman, 56 gürcünün yaşaması faktı çarizmin xristianlaşdırma, ruslaşdırma siyasətindən xəbər verirdi. 1897-ci ildə Ümumrusiya siyahıyaalınmasının materialları Dərbənd şəhəri əhalisinin tərkibində yeni dəyişikliklərin üzə çıxdığını nümayiş etdirir. Maraqlıdır ki, 1886-cı illə müqayisədə 1897-ci ildə Dərbənddə azərbaycanlıların sayı 773 nəfər artdığı halda, ermənilərin sayı 254, yəhudilərin sayı 387, rusların sayı isə 469 nəfər azalmışdır. Diqqət çəkən məqamlardan biri də ondan ibarətdir ki, 1886-cı ildə Dərbənddə qeydə alınmış 1.169 nəfər tatar və avar əhalisi 1897-ci il sayım materiallarında qeyd edilmir. Bununla bağlı tarixi ədəbiyyatlarda da heç bir məlumat verilməmişdir.

1849-cu il siyahıyaalınması. 1849-cu ildə yaradılan İrəvan quberniyasının əhalisinə dair məlumatlarda da azərbaycanlı əhalinin sayının ermənilərdən çox olduğunun şahidi oluruq. İrəvan şəhərində 1873-cü ildə 5.805 nəfər azərbaycanlı, 5.959 nəfər erməni, 1886-cı ildə 7.228 nəfər azərbaycanlı, 7.142 nəfər erməni, 1897-ci ildə 12.516 nəfər azərbaycanlı, 12.529 nəfər erməni, 1917-ci ildə 12.557 nəfər azərbaycanlı, 37.204 nəfər erməni yaşayırdı. 1886-cı ilə aid materiallarda Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasındakı 326 kənddən 149-u azərbaycanlı (45,7%), 91-i kürd (27,9%), 81 erməni (24,8%) kəndi kimi göstərilmişdir (8).

N.Şavrov «Zaqafqaziyada rus işinə təhlükə» kitabında 1828-1830-cu illərdə Cənubi Qafqaza İrandan 40 mindən, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürüldüyünü, onların ermənilərin az olduğu Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında yerləşdirildiyini göstərir. O, Qafqazda yaşayan 1.300.000 ermənidən bir milyonun gəlmə olduğunu göstərir. N.Şavrov Cənubi Qafqazda 1896-cı ildə 900.000, 1908-ci ildə 1.300.000 nəfər erməni yaşadığını, köçürmə nəticəsində onların sayının 400.000 nəfər çoxaldığını bildirərək etiraf edir ki, "...Buradan da aydın olur ki, biz 13 ildə 300.000 mindən çox erməni köçürmüşük». Sonra müəllif qeyd edir ki, "İndi Zaqafqaziyada yaşayan 1 milyon 300 min ermənidən 1 milyonu diyarın yerli əhalisi deyil, gəlmələrdir" (7, s.59-61).

Lakin I Ümumrusiya siyahıyaalma materiallarından Qafqazda ümumilikdə 1.161.909 nəfər ermənin yaşadığını görürük. Bu faktlar Rusiya imperiyasının Qafqazı xristianlaşdırma siyasətini, ermənilərin Qafqaza gəlmə olduqlarını təsdiq edir.

H.Y.Verdiyeva 1831-1833-cü illər kameral siyahıyaalmasına əsaslanaraq quberniyadakı ermənilərin sayının 81.610 nəfər, 1873-cü ildə isə 221.191 nəfər olduğunu göstərir. Tədqiqatçı, erməni əhalisinin sayının 3 dəfə artmasını mexaniki hərəkətlə, daha dəqiq isə Krım (1853-1856) və Rusiya-Osmanlı müharibələri (1877-1878) ilə, XX əsrin əvvəlinə aid artımı isə I dünya müharibəsi ilə əlaqələndirir (2, s.137).

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda ermənilərin sayı kəskin şəkildə artdı. 1853-1856-cı illər Krım müharibəsi, 1877-1878-ci illər Rusiya-Osmanlı müharibəsi bu prosesə ciddi surətdə təsir etdi. Belə ki, 1873-cü il göstəricilərinə görə, İrəvan quberniyasında 221.191 nəfər erməni qeydə alınmışdır. Halbuki, 40 il ərzində, yəni 1828-cildən sonra, həmin ərazidə onların sayı cəmi 81.610 nəfər təşkil etmişdir. Belə çıxır ki, ermənilərin sayı 3 dəfədən artıq çoxalmışdır. Ermənilərin sayca artmasına onların regiona köçürülməsinin davam etdirilməsi də ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Artıq 1886-cı ildə İrəvan quberniyasında ermənilərin sayı 375.700 nəfərə çatmışdır. H.Verdiyeva haqlı olaraq hesab edir ki, regionda erməni əhalisinin sayca çoxalması təbii artımla deyil, miqrasiya ilə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçı İrəvan quberniyasında ermənilərin artım dinamikasını arxiv sənədləri əsasında araşdıraraq 1897-ci ildə buradakı ermənilərin sayının 439.926 nəfərə, 1916-cı ildə isə, bu rəqəmin 669.871 nəfərə çatdığını göstərmişdir. Şimali Azərbaycan ərazisinə ermənilərlə bərabər rus və almanlar da köçürülmüşdür. Burada ilk rus məskənləri XIX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində yaradıldı. 30-40-cı illərdə Cənubi Qafqazda salınmış 34 rus kəndindən 30-a qədəri Şimali Azərbaycan ərazisində yerləşirdi. Köçürülən 8600 nəfər təriqətçi və bidətçinin də 7000 nəfəri Şimali Azərbaycanda məskunlaşdırılmışdı. Almanların isə, Rusiya imperiyası, o cümlədən Şimali Azərbaycan

ərazisinə köçüb gəlmələri Napoleon Bonapartın Avropada apardığı müharibələrin Almaniyanın iqtisadi həyatına vurduğu ağır zərbə ilə bağlı idi. Təsərrüfatı pozulmuş alman kəndliləri öz yerlərini tərk edərək başqa ərazilərə üz tutmağa başlamışdılar. Şimali Azərbaycan torpaqlarının işğalına başlamış Rusiya imperiyası 1804-cü ilin əvvələrində Gəncə xanlığını ləğv etmiş və yeni inzibati qurum – Yelizavetpol dairəsi yaratmışdı. 1817-ci ildə general Yermolov almanların ilk dəstələrinin Qafqaza gətirilməsinə icazə verdi. 1819-cu ilin yazında Yelizavetpol dairəsində iki alman koloniyası yaradılmışdı: Yelenendorf və Annenfeld. Arxivdə Gəncə dairəsində alman koloniyalarının yaradılması və inkişafı haqqında müxtəlif sənədlər saxlanılır. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda alman koloniyalarının inkişafının ikinci mərhələsi başlayır: iqtisadi inkişaf və çiçəklənmə. Alman kolonistləri əsasən kənd təsərrufatı ilə məşğul olub. Koloniyalarda gedən iqtisadi inkişaf kolonistlərin say dinamikasını yüksələn xəttə aparır və yeni koloniyalar meydana gəlir (2, s.128).

1897-ci il ümumi siyahıyaalma. 1897-ci ildə Rusiya imperiyası əhalisinin ilk ümumi siyahıyaalınması həyata keçirildi. Həmin siyahıyaalınmanın nəticələrinə görə, Dərbənd şəhəri əhalisinin sayı 14.649 nəfər olmuşdur. Dağıstan vilayətinin icmal materiallarına əsasən, 1899-cu ildə şəhərdə əhalinin sayı 17.836 nəfərə çatmışdır. Dağıstan vilayətinin 1901-ci ilə aid yaddaş kitabçası və ünvan təqvimində verilmiş materiallar göstərir ki, həmin ildə Dərbənddə rus ordusunda xidmət edən 590 kişi və 120 qadın əsgər də daxil olmaqla 18.546 nəfər yaşayırdı.

1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materillarına görə, əhali Dərbənd şəhərində və şəhər ətrafında olan Aşağı əsgər məhəlləsi, Araboqaqarı bağı, forştat və Sabnova kəndində yaşayırdılar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Dərbənddə əhalinin məskunlaşmasında etnik və dini prinsipə də riayət olunurdu. Belə ki, şəhərin müsəlman əhalisi 9 mahalda, forştat və Sabnova kəndində, rus, erməni və yəhudi icmaları isə ayrıca mahallarda məskunlaşmışdı. Rusiya imperiyasında əhalinin ümumi siyahıyaalınması haqqında 5 iyun 1895-ci ildə verilmiş «Əsasnamə» ilə 1897-ci il yanvarın 28-də Dərbənddə keçirilmiş sayım materiallarında bütövlükdə olmasa da, Dərbəndin ayrı-ayrı hissələrində yerləşmiş əhalinin sayı haqqında bəzi məlumatlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, siyahıyaalma materiallarına görə, Dərbənd şəhərində hər iki cinsdən olan 13.349 nəfər, Aşağı əsgər məhəlləsində 247, Araboqaqarı adlanan hissədə 323, forştatda 452, Sabnova kəndində 278, cəmi 14.649 nəfər əhali qeydə alınmışdı.

1897-ci il materiallarında Zəngəzur qəzasında yaşayan 142 min nəfər əhalisinin 71,2 min nəfərinin azərbaycanlılar, 63,6 min nəfərinin isə ermənilər olduğu göstərilmişdir. Dini tərkib barədə materillarda isə quberniyada 350.099 nəfər müsəlman, 439.926 nəfər erməni-qriqorian və erməni-katolik, 1.032 nəfər iudey, 16.398 nəfər pravoslav və digər konfessiyaların (lüteran, baptist v.s.) nümayəndələrinin yaşadığı göstərilir (5, s.189).

Nəticə. XIX əsrdə keçirilən bütün siyahıyaalmaları və 1897-ci il Ümumrusiya siyahıyaalma materillarını təhlil edərkən belə bir nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan ərazisində erməni və digər xristian əhalinin məskunlaşması kütləvi hal almışdır. Xristian əhalinin sayının artırılması, azərbaycanlıların sayının azaldılması üçün Rusiya imperiyası müxtəlif üsullardan istifadə edirdi. Azərbaycanda yaşayan əhalinin milli mənsubiyyətini yalnız onların özləri üçün qəbul etdiyi ana dilinə görə müəyyən edirik. Bu da öz növbəsində əhali haqda tam dəqiq məlumatlar vermir. Çünki hər bir insan milliyyətindən asılı olmayaraq hər hansı dili özü üçün ana dili qəbul edə bilər. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, ana dili mülliyyətin müəyyənləşdirilməsinin əsas atributlarından biridir. XIX əsrdə Azərbaycan ərazisində aparılan siyahıyaalmalarda ərazidə yaşayan əhali ana dilinə görə - velikorus, malorus, belorus, alman, polyak, tatar(azərbaycanlı), gürcü, ləzgi, talış, kürd, türk və s. kimi qeydə alınmışlar.

XIX əsrdə aparılan siyahıyaalmalardan məlum olur ki, XIX əsrin ikinci yarısından sonrakı dövrlərdə Cənubi Qafqazda erməni və alman köçkünlərinin sayı daha da artmağa başlayır. Nəticədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ermənilərin və alman koloniyalarının artması müşahidə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Elgün Babazadə. Gəncə Xanlığının tarixindən. Bakı, Nurlan, 2012, 230 s.
2. Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, Алтай, 1999, 330 с.
3. Семён Броневкий. Новейшия Географическия и историческия известия о Кавкзе. Москва

1823, 289 с.
4. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Изд. по распоряжению главноначаль- ствующего гражд. частью на Кавказе Завкавк. Стат. ком. Тифлис, 1893 г., s.2.
5. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Т.Т.1-89. СПб: 1903-1905.
6. Gəncənin tarixi. - https://web/arxchive.orq.http://www.ethno-kavkaz.narod.ru/zakatalyI1897.htmI [28.09.2023].
7. Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам; Записка генерального консула России и Эрзеруме Маевского. Баку, Элм, 1990, 156 с.
8. Шопен И.Исторический памятник состояния Армянской области, ARDTA,f.24,siy.1, iş.355.

ШАФАЯТ ФАРАДЖОВ
доктор философии по истории,
ведущий научный сотрудник НИЛ «Азербайджанцы мира: история-демография»
кафедры истории Азербайджана (естественные факультеты)
Исторического факультета Бакинского государственного университета

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В XIX ВЕКЕ (ПО ДАННЫМ ПЕРЕПИСИ НАСЕЛЕНИЯ)

Статья посвящена обзору эволюции этно-территориальной структуры Кавказа в связи с миграционными процессами в период русского завоевания. Кавказ является убежищем этносов, ареал расселения которых сформировался в Раннем Средневековье. Расположенный между Передней Азией и Великой степью Кавказ с древних времен испытывал влияние государств соседних регионов. За последние двести лет русского владычества кардинальные этнополитические и этно-демографические изменения значительно повлияли на этно-территориальную динамику и этнический состав населения Кавказа.

Ключевые слова: населения, административно-территориальное деление, национальный состав, уезд, округ, муниципалитет, поселка, село, сельский совет, город, городской совет, административный центр, перепись населения.

SHAFAYAT FARAJOV
PhD, Leading researcher of the Scientific Research Laboratory
"World Azerbaijanis: history-demography" under the Department of History of Azerbaijan
(natural faculties) of the Faculty of History of Baku State University

DEMOGRAPHİC SİTUATİON OF THE POPULATİON OF NORTHERN AZERBAİJAN İN THE 19TH CENTURY (BASED ON CENSUSES)

The article is dedicated to the structural changes in the ethnic areas of northern Azerbaijan in the XIX centuries. During this period, the migration processes in our territories as a result of the Russian occupation, the fundamental changes in the ethno-political and ethno-demographic situation due to foreigners resettled in Azerbaijan during the Russian rule, the process of changing ethnic areas, the ethnic composition of the population.

Keywords: administrative-territorial division, national, municipality, township, village, village council, the city, the city council, the administrative center.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 28 sentyabr 2023-cü il.
Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 05 oktyabr 2023-cü il.
Rəyçilər: t.e.d. Anar İsgəndərov, t.e.d. Qabil Əliyev.